

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 82-86

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Abhijit Nandi

Sanskrit Teacher,
Narayana E-Techno School-
Vidyaranyapura, Bangalore.

भारतीयज्ञानपरम्परानुसारेण श्रीमद्भागवद्गीतायाः तत्त्वविमर्शः। “A Philosophical Inquiry into the Bhagavad Gita in Accordance with the Indian Knowledge Tradition”

Dr. Abhijit Nandi

अवतरणिका

श्रीमद्भागवद्गीता भारतीयज्ञानपरम्परायाः केन्द्रीयग्रन्थरूपेण स्वीकृता¹, यतो हि अस्यां वेदोपनिषदां ब्रह्मविद्या, स्मृतिशास्त्रेषु प्रतिपादितः धर्मबोधः, तथा सांख्य योग वेदान्तादिदर्शनपरम्परासु विकसितः तत्त्वविमर्शः एकस्मिन् समन्वितरूपेण प्रकाशते। महाभारतस्य युद्धपरिप्रेक्ष्ये स्थितापि गीता वस्तुतः युद्धोपदेशग्रन्थः न, अपि तु मानवीयजीवनस्य चिरन्तनद्वन्द्वस्य प्रवृत्तेः निवृत्तेश्च तत्त्वतः समाधानग्रन्थः इति भारतीयपरम्परायां स्वीक्रियते²। अर्जुनस्य विषादः केवलं स्वजनवधजन्यः शोकः न, किन्तु “किं कर्तव्यम्” इति प्रश्नेन आवृत्तः भारतीयधर्मचिन्तनस्य मूलभूतः अस्तित्वात्मकः संकटः एव³। अस्मिन् सन्दर्भे श्रीकृष्णः न केवलं उपदेशकर्ता, अपि तु उपनिषदां ब्रह्मविद्यायाः साक्षात् प्रवक्ता इव दृश्यते, यतः संवादरूपेण आत्मतत्त्वं, कर्मस्वरूपं, ईश्वरतत्त्वं च सप्रमाणं निरूप्यते⁴।

गीतायां प्रतिपादितं आत्मतत्त्वं भारतीयज्ञानपरम्परायाः मेरुदण्डरूपेण अवस्थितम्। आत्मा न जायते न म्रियते न कदाचित् नाशं गच्छति इति प्रतिपादनं⁵ उपनिषदां “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः” इति वाक्यपरम्परया सह पूर्णसामञ्जस्यं वहति⁶। अत्र आत्मा शरीरभिन्नः, अविकारः, सर्वव्यापी च इति दर्शयित्वा मनुष्यस्य शोक मोह भयादीनां मूलं देहात्मबुद्धिः इति सूचितम्। एष आत्मतत्त्वविमर्शः सांख्यदर्शनस्य पुरुषसिद्धान्तेन सह साम्यं दर्शयति, यत्र पुरुषः अकर्ता, द्रष्टा, निर्गुणश्च इति स्वीक्रियते⁷। तथापि गीता सांख्यस्य निर्देश्वरतत्त्वं न स्वीकरोति, किन्तु आत्मा ईश्वराधिष्ठितः इति वेदान्तीयदृष्ट्या तत्त्वं विस्तारयति⁸। कर्मतत्त्वविमर्शे गीता भारतीयपरम्परायाः प्रवृत्तिधर्मं दृढीकुरुते। कर्म न त्याज्यम्, किन्तु फलासक्तिरूपः दोषः त्याज्यः इति प्रतिपादनं “कर्मण्येवाधिकारस्ते” इति सूत्रवत् वाक्येन स्पष्टं क्रियते⁹। अत्र कर्म न बन्धनकारणं, अपि तु ईश्वरार्पणभावेन कृतं चेत् मोक्षसाधनमेव भवतीति दर्शयते। एष कर्मयोगः वैदिकयज्ञपरम्परायाः आध्यात्मिकी पुनर्व्याख्या इति मन्यते, यतः यज्ञभावेन कृतं कर्म लोकसंग्रहाय भवति। गीता अस्मिन् सन्दर्भे गृहस्थाश्रमस्य आध्यात्मिकमहत्त्वं प्रतिपादयति, यत्र समाजस्य धारणं कुर्वन्नपि साधकः मोक्षमार्गे अग्रे गन्तुं शक्नोति¹⁰। ज्ञानयोगे गीता आत्मब्रह्मैक्यबोधं केन्द्रीयं करोति। यः आत्मानं ब्रह्मणि पश्यति, ब्रह्म च सर्वभूतेषु पश्यति, स एव तत्त्वदर्शी इति प्रतिपादनं अद्वैतवेदान्तपरम्परायाः बीजरूपेण स्वीकृतम्। शङ्कराचार्यः गीताभाष्ये अत्र ज्ञानमेव मोक्षस्य साक्षात्साधनम् इति प्रतिपादयति¹¹। तथापि गीता केवलं बौद्धिकज्ञानं न, अपि तु अविद्यानिवृत्तिरूपं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानं स्वीकरोति, यत् कर्मयोगेन चित्तशुद्धिं प्राप्य एव सम्भवति। भक्तियोगे गीता भारतीयज्ञानपरम्परायाः भावात्मकं आयामं उद्घाटयति। सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं भगवत्येकशरणागतेः प्रतिपादनं उपनिषदां निर्गुणब्रह्मज्ञानस्य सगुणोपासनया सेतुबन्धनं करोति। रामानुजाचार्यः गीताभाष्ये भक्तिरेव परमपुरुषार्थसाधनम् इति स्पष्टयति¹²। अत्र भक्ति न भावुकता, किन्तु ज्ञानपूर्वकः, कर्मसमन्वितः, ईश्वरार्पणरूपः जीवनमार्गः इति प्रतिपाद्यते। एतेषां कर्म ज्ञान भक्तियोगानां

Correspondence:

Dr. Abhijit Nandi

Sanskrit Teacher,
Narayana E-Techno School-
Vidyaranyapura, Bangalore.

समन्वयः एव गीतायाः मौलिकता। न कश्चन मार्गः एकाकी मोक्षसाधनं भवति, अपि तु त्रयाणाम् अन्योन्याश्रयत्वेन एव साधनसम्पूर्णता सिध्यति इति गीतायाः केन्द्रीयसिद्धान्तः। अयं समन्वयात्मकदृष्टिकोणः भारतीयज्ञानपरम्परायाः विशिष्टलक्षणं, यत्र विरोधः न, किन्तु समावेशः प्रधानः¹³। एवं श्रीमद्भागवद्गीता आत्मतत्त्वेन अस्तित्वं, कर्मतत्त्वेन समाजं, भक्तितत्त्वेन भावलोकं, ज्ञानतत्त्वेन तत्त्वचिन्तनं च एकत्र समन्वयेन स्थापयति। अत एव सा न केवलं दार्शनिकग्रन्थः, अपि तु जीवनशास्त्ररूपेण भारतीयज्ञानपरम्परायाः आत्मस्वरूपं प्रतिपादयति¹⁴। तस्मात् श्रीमद्भागवद्गीतायाः तत्त्वविमर्शः भारतीयज्ञानपरम्परानुसारेण अध्ययनं केवलं शास्त्रीयावश्यकता न, अपि तु भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः आत्मपरिचयस्य अनिवार्यः उपायः इति निर्विवादम्।

श्रीमद्भागवद्गीतायाः तत्त्वविमर्शः

श्रीमद्भागवद्गीतायाः तत्त्वविमर्शः भारतीयज्ञानपरम्परानुसारेण इति विषयः प्राचीनाचार्यपरम्परायां व्यापकतया विवृत्तः दृश्यते। समीक्षात्मकसाहित्यभागे अस्मिन् वेदोपनिषद्भ्यः आरभ्य स्मृतिपुराणपरम्परां यावत्, ततः शाङ्कररामानुजमाध्वमधुसूदनसरस्वतीप्रभृतिभिः आचार्यैः कृतानां गीताभाष्याणां, टीकानां, विवेचनग्रन्थानां च क्रमिकं आलोचनात्मकं परीक्षणं क्रियते। गीता उपनिषदां साररूपेण स्वीक्रियते इति परम्परावाक्यं केवलं स्तुतिरूपं न, अपि तु ग्रन्थपरम्परासु प्रत्यक्षप्रमाणैः पुष्टम्¹⁵। कठप्रश्नोपनिषदादिषु प्रतिपादितं आत्मनित्यत्वं, ईशावास्योपनिषदि निरूपितः त्यागभावः, बृहदारण्यके आत्मब्रह्मैक्यबोधः एते सर्वे विषयाः गीतायां पुनरुक्ताः न, अपि तु व्यावहारिकजीवनसन्दर्भे पुनर्व्याख्याय स्थापिताः इति परम्परागतविद्वांसः मन्यन्ते। शाङ्कराचार्यः गीताभाष्यप्रस्तावनायां गीतां स्मृतिप्रस्थानस्य प्रधानग्रन्थं मन्यते, यत्र श्रुतिसिद्धं ब्रह्मतत्त्वं लोकव्यवहारानुगुणतया प्रतिपाद्यते¹⁶। तस्य भाष्ये ज्ञानमेव मोक्षस्य साक्षात्साधनम् इति प्रतिपादनं प्रधानं, तथापि कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिसाधनत्वं न निरस्यते। शाङ्करस्य दृष्ट्या गीता अद्वैतवेदान्तस्य प्रायोगिकव्याख्या इव दृश्यते, यत्र आत्मा ब्रह्मैव इति तत्त्वं अर्जुनप्रश्नोत्तररूपेण स्थापितम्।

रामानुजाचार्यकृतगीताभाष्ये तु भिन्न एव तात्त्विकप्रधान्यक्रमः दृश्यते। सः गीतां विशिष्टाद्वैतवेदान्तस्य प्रमाणग्रन्थरूपेण स्वीकरोति, यत्र आत्मा ब्रह्मणः शेषभूतः, तथा भक्तिरेव परमपुरुषार्थसाधनम् इति प्रतिपाद्यते¹⁷। रामानुजस्य दृष्ट्या कर्मयोगः ज्ञानयोगश्च भक्तेः अङ्गरूपेण स्वीक्रियते, न तु स्वतन्त्रमोक्षसाधनरूपेण। गीतायां प्रतिपादितं 'मामेकं शरणं ब्रज' इति वाक्यं रामानुजपरम्परायां शरणागतितत्त्वस्य मूलाधारः जातः। अत्र समीक्ष्यते यत् रामानुजाचार्यः गीतायाः सगुणब्रह्मप्रधानव्याख्यां कुर्वन् अपि उपनिषदां निर्गुणतत्त्वं न निरस्यति, किन्तु तद् विशिष्टतया पुनर्व्याख्याय स्थापितवान्।

माध्वाचार्यकृतगीतातात्पर्यनिर्णयः द्वैतवेदान्तदृष्ट्या गीतातत्त्वविमर्शस्य अत्यन्तं प्रौढं रूपं प्रदर्शयति। माध्वपरम्परायां गीता ईश्वरजीवभेदस्य, ईश्वरस्य सर्वोत्कृष्टत्वस्य, तथा भक्तेः

मुक्तिसाधनत्वस्य प्रमाणग्रन्थः मन्यते¹⁸। माध्वाचार्यः गीतायां प्रतिपादितं आत्मतत्त्वं न अद्वैतपरं, न च शेषशेषिभावपरं, अपि तु स्वातन्त्र्येण स्थितजीवतत्त्वपरं व्याख्यायति। अस्य समीक्षायां दृश्यते यत् माध्वव्याख्या पूर्वाचार्यव्याख्याभ्यः भिन्ना अपि शास्त्रसम्मतैः प्रमाणैः समर्थिता।

मधुसूदनसरस्वतीकृतगूढार्थदीपिका शाङ्करपरम्परायां एव स्थित्वा अपि भक्तितत्त्वस्य विशेषमहत्त्वं प्रतिपादयति। सः गीतायां भक्तिज्ञानयोः विरोधं न स्वीकरोति, किन्तु ज्ञानस्य परिपाकावस्थारूपेण भक्तिं स्वीकृत्य अद्वैतपरम्परायां समन्वयात्मकदृष्टिं स्थापयति¹⁹। मधुसूदनस्य ग्रन्थः विशेषतः अत्र समीक्ष्यते यत् सः भागवतपरम्परायाः भक्ति प्रवाहं वेदान्तसिद्धान्तेन सह समन्वयति। पुराणपरम्परायां विशेषतः भागवते गीता तत्त्वस्य प्रतिध्वनिः दृश्यते। भागवते प्रतिपादितः भगवद्भक्तिप्रधानमार्गः गीतायाः नवमद्वादशाध्यायेषु प्रतिपादितेन भक्तियोगेन सह सुसम्बद्धः। अत्र समीक्षायां दृश्यते यत् स्मृतिपुराणपरम्परा गीतायाः तत्त्वविमर्शस्य लोकप्रसाराय महत्त्वपूर्णा आसीत्।

एवं परम्परागतसाहित्ये गीतातत्त्वविमर्शः न एकरूपः, किन्तु बहुरूपः, तथापि सर्वेषां व्याख्यानानां मूलाधारः उपनिषदां ब्रह्मविद्या एव। समीक्षात्मकदृष्ट्या एतत् निष्कर्ष्यते यत् भारतीयज्ञानपरम्परा विरोधप्रधानं न, अपि तु समावेशप्रधानं चिन्तनतन्त्रं, यत्र भिन्नदृष्टयः अपि एकस्यैव परमसत्यस्य विविधाभिव्यक्तयः इति स्वीक्रियन्ते। अत एव श्रीमद्भागवद्गीतायाः तत्त्वविमर्शः परम्परागताचार्यग्रन्थेषु न केवलं दार्शनिकविमर्शरूपेण, अपि तु जीवने आचरणीयधर्ममार्गरूपेण निरन्तरं प्रवहति, इति अस्य समीक्षात्मकसाहित्यभागस्य मुख्यनिष्कर्षः।

अत्र समीक्षात्मकसाहित्यभागस्य अनुवर्तनाय श्रीमद्भागवद्गीतायाः मूलश्लोकानामपि उद्धरणं परम्परागताचार्यव्याख्यानानां सन्दर्भे समुचिततया क्रियते। शाङ्कराचार्यभाष्ये विशेषतः द्वितीयाध्यायस्य श्लोकाः केन्द्रीयस्थानं धारयन्ति। न जायते म्रियते वा कदाचित्²⁰ इत्यादिश्लोकः आत्मनित्यत्वस्य उपनिषदात्मकप्रमाणरूपेण सर्वत्र उद्धृतः, यत्र शङ्करः स्पष्टयति यत् अत्र आत्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितः शुद्धचैतन्यस्वरूपः इति प्रतिपाद्यते। तथैव कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन²¹ इति श्लोकः कर्मयोगस्य मूलसूत्ररूपेण परम्परायां स्वीकृतः, यत्र फलत्यागः न कर्मत्यागः इति विवेचनं भाष्येषु बारम्बारं दृश्यते। रामानुजाचार्यपरम्परायां तु नवमद्वादशाध्यायगताः भक्तिप्रधानश्लोकाः अत्यन्तं महत्त्वं प्राप्नुवन्ति। मनमना भव मद्भक्तो²² इति श्लोकं आधारं कृत्वा रामानुजः भक्तिरेव साध्यसाधनभावेन परमपुरुषार्थमार्गः इति प्रतिपादयति। सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज²³ इति श्लोकः विशिष्टाद्वैतपरम्परायां शरणागतितत्त्वस्य शास्त्रीयमूलं जातः, यस्य व्याख्याने कर्मज्ञानयोः भक्त्यनुगुणत्वं विशेषतया प्रतिपाद्यते। माध्वाचार्यकृततात्पर्यनिर्णये तु गीता श्लोकानां तात्त्विकभेदप्रधानव्याख्या दृश्यते। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः

सनातनः²⁴ इति श्लोकः माध्वपरम्परायां जीवेश्वरभेदस्य प्रमुखप्रमाणरूपेण स्वीक्रियते, यत्र जीवः परमात्मनः अंशः सन्नपि स्वरूपतो भिन्नः इति स्पष्टयते। अनेन श्लोकसन्दर्भे माध्वव्याख्या शाङ्कररामानुजव्याख्याभ्याः स्पष्टतया भिद्यते इति समीक्षात्मकतया दर्शनीयम्।

मधुसूदनसरस्वतीकृतगूढार्थदीपिकायां विशेषतः भक्त्या मामभिजानाति²⁵ इति श्लोकस्य माध्यमेन ज्ञान भक्त्योः समन्वयः प्रतिपाद्यते। मधुसूदनः अत्र ज्ञानपरिपाकजन्यभक्तिं अद्वैतवेदान्तस्य अन्तिमसाधनरूपेण स्वीकृत्य गीतातत्त्वविमर्शं एकं सेतुबन्धनं करोति। एवं परम्परागतसाहित्ये गीता श्लोकाः केवलं उद्धरणरूपेण न प्रयुज्यन्ते, अपि तु तात्त्विकव्याख्यानस्य केन्द्रीयधाररूपेण कार्यं कुर्वन्ति। उपनिषदां वाक्यैः सह गीताश्लोकानां अन्तःसामञ्जस्यं दर्शयन्तः आचार्याः गीतां स्मृतिप्रस्थानस्य सर्वोच्चग्रन्थरूपेण प्रतिष्ठापितवन्तः। अतोऽत्र समीक्षात्मकसाहित्यभागे श्लोकानाम् उद्धरणं न केवलं अलंकारार्थं, किन्तु परम्परागतज्ञानप्रवाहस्य प्रमाणात्मकनिरूपणार्थं अत्यावश्यकम् इति निष्कर्षः स्फुटीभवति।

शाङ्कराचार्यपरम्परायां आत्मतत्त्वविमर्शस्य आधारश्लोकत्वेन बहुशः उद्धृतः श्लोकः

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमानेलशरीरे॥²⁶

अद्वैतवेदान्ते आत्मनः निर्विकारत्वस्य, कर्तृत्वाभावस्य च मूलप्रमाणरूपेण स्वीकृतः। शाङ्करभाष्ये अयं श्लोकः उपनिषदां आत्मवाक्यानां स्मृतिरूपानुवाद इति स्पष्टतया प्रतिपाद्यते। अत्र समीक्षात्मकदृष्ट्या द्रष्टव्यं यत् शाङ्करः अस्य श्लोकस्य आधारेण गीतायां श्रुतिसिद्धब्रह्मतत्त्वस्य पुनरुक्तिं दर्शयति, न तु नवसिद्धान्तप्रवर्तनम्।

कर्मयोगविमर्शे परम्परायां सर्वाधिकप्रसिद्धः श्लोकः

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥²⁷

इति, यत्र शाङ्कररामानुजमाध्वादयः सर्वेऽपि फलासक्तित्यागरूपं कर्मयोगं स्वीकुर्वन्ति, यद्यपि मोक्षसाधनत्वे तेषां दृष्टिभेदः दृश्यते। अयं श्लोकः वैदिकयज्ञपरम्परायाः नैष्काम्यभावेन पुनर्व्याख्यानरूपेण समीक्षायां स्वीक्रियते।

लोकसंग्रहसिद्धान्तस्य विवेचने

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।

लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥²⁸

इति श्लोकः स्मृतिशास्त्रेषु प्रवृत्तिधर्मस्य आध्यात्मिकीकरणं सूचयति। शाङ्करः अत्र लोकसंग्रहं बहुजनहिताय आचारस्थापनरूपेण व्याचष्टे, रामानुजः तु भगवदाराधनरूपेण, माध्वः ईश्वराज्ञापानरूपेण। ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठतां दर्शयन्

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥²⁹

इति श्लोकः ज्ञानप्रधानदृष्टेः प्रमाणरूपेण शाङ्करपरम्परायां विशेषतया प्रयुक्तः। समीक्षायां अत्र द्रष्टव्यं यत् ज्ञानयज्ञः कर्मत्यागरूपः न, किन्तु कर्मस्य तत्त्वबोधेन परिसमाप्तिः इति शास्त्रीयव्याख्या सर्वत्र स्वीकृता।

समदर्शनतत्त्वस्य आधारश्लोकः

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥³⁰

इति, यः उपनिषदां एकत्वदर्शनस्य नैतिक व्यावहारिकरूपं प्रस्तौति। परम्परायां अयं श्लोकः ज्ञानफलरूपेण स्वीक्रियते, न तु साधनरूपेण।

भक्तियोगस्य केन्द्रीयश्लोकत्वेन

मनमना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुश।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥³¹

इति श्लोकः रामानुजपरम्परायां भक्तिसाधनस्य प्रत्यक्षादेशरूपेण व्याख्यातः। अत्र समीक्षायां दर्शयते यत् भक्ति न केवलं भावविशेषः, अपि तु सम्पूर्णजीवनसमर्पणरूपः साधनामार्गः। जीवेश्वरसम्बन्धविमर्शे

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥³²

इति श्लोकः माध्वपरम्परायां भेदप्रधानव्याख्यायाः मुख्याधारः। अयं श्लोकः शाङ्कररामानुजव्याख्याभ्यां भिन्नतया समीक्षायां विशेषतः चर्च्यते।

भक्तेः ज्ञानसाध्यत्वं दर्शयन्

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥³³

इति श्लोकः मधुसूदनसरस्वतीनां समन्वयात्मकव्याख्यायाः केन्द्रे स्थितः।

निःश्रेयसमार्गस्य अन्तिमोपदेशरूपेण

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥³⁴

इति श्लोकः सर्वपरम्परासु निर्णायकस्थानं धारयति, यद्यपि तदर्थनिर्णये अधिकारिभेदेन भिन्ना व्याख्याः दृश्यन्ते। एतेषां श्लोकानां परम्परागतव्याख्यानां समीक्षायां स्पष्टं भवति यत् श्रीमद्भगवद्गीता न एकैकदर्शनस्य ग्रन्थः, अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परायाः समन्वितस्वरूपस्य साक्षात् प्रतिबिम्बः। श्लोकाः अत्र न केवलं उद्धरणरूपेण, अपि तु सम्पूर्णसाहित्यपरम्परायाः तात्त्विकाधाररूपेण कार्यं कुर्वन्ति, इति अस्य समीक्षात्मकसाहित्यभागस्य केन्द्रीयनिष्कर्षः।

निष्कर्षः

अस्मिन् समीक्षात्मकसाहित्यभागे परम्परागताचार्यकृतग्रन्थानां समालोचनया यत् मुख्यतया निष्कृष्टं तत् इदं यत् श्रीमद्भगवद्गीता

भारतीयज्ञानपरम्परायाः न केवलं एकः प्रधानग्रन्थः, अपि तु तस्याः समग्रबौद्धिकधारायाः समन्वयकेन्द्रम् अस्ति। वेदोपनिषदां तत्त्वं, स्मृतिशास्त्राणां आचारदृष्टिः, पुराणपरम्परायाः भक्तिप्रवृत्तिः, तथा दर्शनेषु विकसितः तर्कात्मकविवेकः एते सर्वे गीता तत्त्वविमर्शं परस्परं अनुगृह्य प्रवहन्ति। समीक्षया स्पष्टं भवति यत् गीतायाः महत्त्वं केवलं तदुक्तश्लोकानां सौन्दर्यं न निहितम्, अपि तु तेषां श्लोकानां माध्यमेन प्रतिपादिते जीवनदर्शने, यत् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः समन्वयेन मानवजीवनं सार्थकं कर्तुं प्रयतते। शाङ्कराचार्यपरम्परायां गीता प्रायः उपनिषदां स्मृतिरूपानुवादः इति दृष्ट्या विवेचिता। शाङ्करस्य भाष्ये आत्मनित्यत्वज्ञानमेव मोक्षस्य साक्षात्साधनम् इति प्रतिपादनं प्रधानं दृश्यते, तथापि कर्मयोगः चित्तशुद्धिसाधनत्वेन अनिवार्यः इति स्वीकारः अपि तत्र सम्यक् स्थितः। एतस्मात् दृष्टिकोणात् गीता अद्वैतवेदान्तस्य केवलं दार्शनिकग्रन्थः न, अपि तु साधनग्रन्थः अपि इति समीक्षायां निष्कर्षः भवति। शाङ्करव्याख्यायां गीतायाः प्रवृत्तिधर्मोऽपि अन्ततः निवृत्तिपर्यवसानं दृश्यते, यत् उपनिषदां ब्रह्मैक्यबोधेन सह पूर्णसामञ्जस्यं वहति। रामानुजाचार्यकृतगीताभाष्ये तु भिन्नः, किन्तु समानतया शास्त्रसम्मतः दृष्टिकोणः प्रकाशते। अत्र भक्तिरेव मोक्षसाधनस्य केन्द्रीयस्थानं धारयति, कर्मज्ञानयोः भक्त्यनुगुणत्वेन पुनर्व्याख्या क्रियते। समीक्षया ज्ञायते यत् रामानुजपरम्परा गीतायां सगुणब्रह्मोपासनां प्रधानतया स्थापयन्ती अपि निर्गुणब्रह्मतत्त्वं न निरस्यति, अपि तु तद् विशिष्टतया अवगाहते। अनेन दृष्ट्या गीता भारतीयज्ञानपरम्परायां भावात्मकतत्त्वस्य दार्शनिकवैधतां प्रतिष्ठापयति। माध्वाचार्यपरम्परायां गीतातत्त्व-विमर्शः भेदप्रधानः, ईश्वरस्य सर्वोच्चत्वं तथा जीवस्य पारतन्त्र्यं स्पष्टतया प्रतिपादयन् दृश्यते। माध्वव्याख्यायाः समीक्षया निष्कर्ष्यते यत् गीता न केवलं अद्वैतपरम्परायाः, न च केवलं विशिष्टाद्वैतपरम्परायाः ग्रन्थः, अपि तु द्वैतवेदान्तस्य अपि प्रबलं शास्त्रीयाधारं वहति। अयं तथ्यः गीतायाः समन्वयात्मकस्वभावं अधिकं सुदृढं करोति, यतो हि एक एव ग्रन्थः भिन्नभिन्नदृष्टीनां सम्यक् आश्रयः भवति। मधुसूदनसरस्वतीकृतगूढार्थदीपिकायां गीतायाः समन्वयात्मकस्वभावः अधिकतया विकसितः दृश्यते। अद्वैतवेदान्तपरम्परायां स्थित्वा अपि मधुसूदनः भक्तितत्त्वं ज्ञानस्य विरोधिरूपेण न, अपि तु तस्य परिपाकावस्थारूपेण स्वीकृत्य गीतातत्त्वविमर्शं एकं सेतुबन्धनं निर्माति। अस्य समीक्षया ज्ञायते यत् उत्तरकालीनपरम्परायां गीता केवलं दार्शनिकविवादग्रन्थः न, अपि तु भक्ति प्रवृत्त्या सह जीवितपरम्परायाः आधारः अपि जाता।

एतेषां सर्वेषां परम्परागतव्याख्यानानां समीक्षात्मकसंयोजनेन एतत् स्फुटं भवति यत् श्रीमद्भगवद्गीता भारतीयज्ञानपरम्परायाः विरोधात्मकं न, अपि तु समावेशात्मकं स्वरूपं प्रतिनिधित्वं करोति। कर्मज्ञानभक्तीनां परस्परविरोधः न, किन्तु अधिकारिभेदेन तेषां

साधनत्वं विविच्यते इति गीतायाः केन्द्रीयसन्देशः परम्परागतसाहित्ये सर्वत्र प्रतिध्वनति। उपसंहारे वक्तुं शक्यते यत् श्रीमद्भगवद्गीता केवलं अतीतकालीनधार्मिकग्रन्थः न, अपि तु भारतीयज्ञानपरम्परायाः आत्मस्वरूपस्य सजीवः दर्पणः अस्ति। अस्याः तत्त्वविमर्शः आत्मज्ञानस्य, कर्मनैष्काम्यस्य, भक्तिसमर्पणस्य च त्रिवेणीं निर्माय मानवजीवनस्य आध्यात्मिकं, नैतिकं, सामाजिकं च आयामं एकत्र समन्वयेन उद्घाटयति। अत एव परम्परागताचार्यग्रन्थानां समीक्षया निष्कृष्टः अयं निष्कर्षः भवति यत् गीतायाः अध्ययनं न केवलं शास्त्रबोधाय, अपि तु जीवनबोधाय अपि अनिवार्यम्। भारतीयज्ञानपरम्परानुसारेण गीतातत्त्वविमर्शः यदा सम्यगवगम्यते, तदा सः न केवलं तत्त्वचिन्तनस्य विषयः भवति, अपि तु आचाररूपेण, साधनारूपेण, तथा आत्मोद्धाररूपेण जीवने अवतरति इति।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. श्रीमद्भगवद्गीता (शाङ्करभाष्यसहितम्) ग्रन्थकारः: श्रीशङ्कराचार्यः; प्रकाशकः: गीता प्रेस; प्रतिष्ठानम्: गोरखपुर; कालः: २०वीं शती; वर्षम्: २००८।
2. श्रीमद्भगवद्गीता (रामानुजभाष्यसहितम् गीताभाष्यम्) ग्रन्थकारः: श्रीरामानुजाचार्यः; प्रकाशकः: श्रीवैष्णव ग्रन्थमाला; प्रतिष्ठानम्: चेन्नै; कालः: ११वीं शती (आधुनिक संस्करण); वर्षम्: २००२।
3. श्रीमद्भगवद्गीता (माध्वभाष्यसहितम्) ग्रन्थकारः: श्रीमाध्वाचार्यः; प्रकाशकः: द्वैत वेदान्त अध्ययन केन्द्र; प्रतिष्ठानम्: उडुपि; कालः: १३वीं शती (आधुनिक संस्करण); वर्षम्: २००५।
4. गूढार्थदीपिका (गीताव्याख्या) ग्रन्थकारः: माधुसूदनसरस्वती; प्रकाशकः: चौखम्बा संस्कृत संस्थान; प्रतिष्ठानम्: वाराणसी; कालः: १६वीं शती; वर्षम्: २०१०।
5. तत्त्वविवेकः ग्रन्थकारः: माध्वाचार्यपरम्परा; प्रकाशकः: उडुपि मठ प्रकाशन; प्रतिष्ठानम्: उडुपि; कालः: मध्यकालः; वर्षम्: १९९८।
6. ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ग्रन्थकारः: श्रीशङ्कराचार्यः; प्रकाशकः: चौखम्बा विद्याभवन; प्रतिष्ठानम्: वाराणसी; कालः: ८वीं शती; वर्षम्: २०१२।
7. ब्रह्मसूत्रश्रीभाष्यम् ग्रन्थकारः: श्रीरामानुजाचार्यः; प्रकाशकः: श्रीवैष्णव प्रकाशन; प्रतिष्ठानम्: श्रीरंगम्; कालः: ११वीं शती; वर्षम्: २००४।
8. उपनिषद्भाष्यसंग्रहः ग्रन्थकारः: शङ्कराचार्यः; प्रकाशकः: गीता प्रेस; प्रतिष्ठानम्: गोरखपुर; कालः: २०वीं शती; वर्षम्: २०११।
9. भगवद्गीतारहस्यम् ग्रन्थकारः: लोकमान्य बालगङ्गाधर तिलकः; प्रकाशकः: केसरी प्रकाशन; प्रतिष्ठानम्: पुणे; कालः: आधुनिक कालः; वर्षम्: १९९६।

10. भारतीयदर्शन का इतिहास ग्रन्थकारः: डॉ. राधाकृष्णन्;
प्रकाशकः: जॉर्ज ऐलन ऐण्ड अनविन; प्रतिष्ठानम्: लन्दन; कालः:
आधुनिक कालः; वर्षम्: १९५१।
11. Indian Philosophy, Vol. I II Author: S. Radhakrishnan;
Publisher: George Allen & Unwin; Place: London;
Period: Modern; Year: 1951.
12. A Sourcebook in Indian Philosophy Authors: S.
Radhakrishnan & Charles A. Moore; Publisher:
Princeton University Press; Place: Princeton; Period:
Modern; Year: 1957.
13. Outlines of Indian Philosophy Author: M. Hiriyanna;
Publisher: George Allen & Unwin; Place: London;
Period: Modern; Year: 1956.
14. The Bhagavad Gita: A Philosophical Commentary
Author: S. Radhakrishnan; Publisher: HarperCollins;
Place: New Delhi; Period: Modern; Year: 1993.
15. Classical Indian Philosophy Author: J. N. Mohanty;
Publisher: Oxford University Press; Place: New Delhi;
Period: Modern; Year: 2000.
24. श्रीमद्भगवद्गीता १५.७
25. श्रीमद्भगवद्गीता १८.५५
26. श्रीमद्भगवद्गीता २.२०
27. श्रीमद्भगवद्गीता २.४७
28. श्रीमद्भगवद्गीता ३.२०
29. श्रीमद्भगवद्गीता ४.३३
30. श्रीमद्भगवद्गीता ५.१८
31. श्रीमद्भगवद्गीता १८.६५
32. श्रीमद्भगवद्गीता १५.७
33. श्रीमद्भगवद्गीता १८.५५
34. श्रीमद्भगवद्गीता १८.६६

सन्दर्भ

1. गीता-माहात्म्यम् सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः
2. महाभारतम्, भीष्मपर्व
3. श्रीमद्भगवद्गीता १.२८-३०
4. कठोपनिषद् १.२.१२
5. श्रीमद्भगवद्गीता २.२०
6. कठोपनिषद् १.२.१८
7. सांख्यकारिका १९
8. शङ्कराचार्य, गीता-भाष्यम् १३.२
9. श्रीमद्भगवद्गीता २.४७
10. मनुस्मृति ६.८७
11. शङ्कराचार्य, गीता-भाष्यम् १८.६६
12. रामानुजाचार्य, गीताभाष्यम्
13. सर्वदर्शनसंग्रहः
14. मधुसूदनसरस्वती, गूढार्थदीपिका
15. श्रीमद्भगवद्गीता २.२०
16. श्रीमद्भगवद्गीता २.४७
17. श्रीमद्भगवद्गीता ३.२०
18. श्रीमद्भगवद्गीता ४.३३
19. श्रीमद्भगवद्गीता ५.१८
20. श्रीमद्भगवद्गीता २.२०
21. श्रीमद्भगवद्गीता २.४७
22. श्रीमद्भगवद्गीता ९.३४
23. श्रीमद्भगवद्गीता १८.६६